

MARENS ENGELHARD

DE 'JAVAANSE PSYCHE'

**Koloniale psychiaters in
Nederlands-Indië 1900-1940**

Een familiegeschiedenis

Boom

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij bijdragen van het not-fonds (ondergebracht bij het Nationaal Archief), het Professor van Winter-fonds en de Gravin van Bylandt Stichting.

Afbeelding omslag Het masker op de omslag behoort tot de collectie van het Sonobudoyo Heritage Museum in Yogyakarta (Java) en verbeeldt de legenda-rische prins Panji Asmarabangun. Hij is een belangrijke figuur in de Javaanse cultuur en traditie die staat voor liefde, loyaliteit en moed. Het Sonobudoyo Heritage Museum heeft toestemming gegeven het masker te gebruiken voor de omslag van dit boek. (Foto van de auteur)

Omslag Brigitte Slangen

Binnenwerk Bas Reijnen

© 2025 Marens Engelhard | Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonde-ringen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Auteursrecht ten aanzien van tekst- en datamining en machine-learning is nadrukkelijk voorbehouden. Voor het overnemen van (een) ge-deelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

No part of this publication may be reproduced in the context of text and data mining for any other purpose which is not expressly permitted by law without the written permission of the publisher.

ISBN 978 90 2447 249 9

NUR 680

www.boom.nl

INHOUD

Voorwoord 7

- 1 Amy en Chris naar Nederlands-Indië 15
- 2 Aankomst 43
- 3 Ongemak en ethiek 57
- 4 Lawang 71
- 5 Gezin en werk 97
- 6 Javaanse patiënten en ziektebeelden 113
- 7 Chris als onderzoeker 141
- 8 Guantánamo of Sabang? 163
- 9 Van Soerakarta via Utrecht naar Magelang 175
- 10 Koloniale psychiaters over de Javaanse psyche 183
- 11 Reacties en repliek 207
- 12 Ras, moraal en oriëntalisme 227

Nawoord 237

Verantwoording 253

Dankwoord 255

Noten 259

Stamboom 276

Literatuur 279

Illustratieverantwoording 289

Personenregister 291

VOORWOORD

AFSCHEID

Het was een afscheid zoals vaak in die tijd. De laatste uitzwaaiers gingen van boord, loopplanken werden opgehaald, een sleepboot trok het schip los van de kade. Maar het was anders, het was 1916, al twee jaar oorlog. Meer dan honderd Hollandse en Zeeuwse vissersboten waren op mijnen gelopen en gezonken. Een Nederlands vrachtschip was midden op de Noordzee gebombardeerd.¹ Duitse en Britse onderzeeërs doorkruisten de vaarroutes.

Waarom moesten de pasgetrouwde Chris Engelhard en Amy Knappert uitgerekend nu naar Indië? Met een baby'tje van amper vier maanden? Het was gevaarlijk en het Nauw van Calais was geblokkeerd. De reis zou twee keer langer duren dan normaal, want ze moesten helemaal omvaren rond Schotland en daarna om Zuid-Afrika. En voor de ouders van Amy was het extra zuur, want zij was al het derde kind dat naar Indië ging. Vorig jaar had hun jongste dochter Jacoba zich verloofd met een pasbenoemde ambtenaar van het Binnenlands Bestuur die ze in Leiden had ontmoet. Hij was al naar zijn standplaats op Midden-Java afgereisd en zij was hem gevolgd nadat ze 'met de handschoen' was getrouwd. Haar man, geboren in Padang, was gelukkig een betrouwbare vent voor wie Indië bekend terrein was. De oudste, Jan, was al eerder vertrokken als scheepsarts en daarna neergestreken in de buurt van Bandoeng. Hij was druk bezig een plattelandspraktijk op te zetten met zijn kordate vrouw Marietje. Zij was verpleegster geweest in een ziekenhuis waar hij werkte. Een perfect koppel voor zo'n praktijk. Toch

had Jan zich flink moeten verzetten tegen zijn ouders vanwege de eenvoudige komaf van zijn bruid.

Het was een afscheid zoals zo vaak in die tijd, maar van harte ging het niet. De moeder van Chris was thuisgebleven in hun keurige villaatje Ymena in het dorp Huis ter Heide. Chris' vader, geboren in Semarang op Java en nogal bazig, zoals je kon verwachten van een oud-officier, vond het onverstandig dat zijn zoon niet een academische carrière had gekozen. Hij snapte niet dat Chris geen interesse had in de wetenschappelijke status die voor hém als militair nooit bereikbaar was geweest. Maar Chris zag die academische wereld als een slangenkuil vol ijdeltuiten. Hij wilde in het echte leven staan als dokter voor de mensen, was sociaal bewogen en hij was zelfs een paar jaar lid geweest van de communistische partij. Het nogal stijve, conservatieve milieu van zijn ouderlijk huis paste hem steeds minder. Amy's vader, Laurentius Knappert, was evenmin enthousiast over hun vertrek, hij vond het riskant. Hij had zelfs gemeend, bijna hoopvol, ook bij het jonge stel zelf enige twijfel te bespeuren over hun besluit, maar Chris weersprak dit met kracht. Er was geen sprake van twijfel, eerder ongeduld en de vrees dat de kolonie straks door de oorlog niet meer bereikbaar zou zijn. Hij verzekerde zijn schoonvader: 'Ik heb nooit nagetobd over hetgeen ik na ernstig beraad had gekozen [...] men kan nu en dan kiezen rechts of links, doch terugkeer tegen den stroom op is onmogelijk.'²

Langzaam ging het schip de Nieuwe Waterweg op richting Hoek van Holland. Er waren nog meer uitzwaaiers gekomen, een oom, broers, vrienden met bloemen en kadootjes, er lag een servetring voor baby Herman in zijn wieg. Tot tien uur 's avonds was er gepraat en afscheid genomen in de rooksalon. Moeder Knappert had nog geholpen met het inrichten van de hut en daarna was ze met Laurentius als eerste van boord gegaan. Vanaf het dek keken Amy en Chris hen na terwijl ze tussen de hijskranen de kade afliepen en de hoek omsloegen.³ Amy's vader, in zijn altijd wat slobberige pak met vest, was hoogleraar in Leiden, een historicus van de hervormde

kerk met een flink aantal boeken op zijn naam. Hij had een zware kop met snor en was een graag gehoord predikant in Drenthe en Groningen, altijd druk in verenigingen en genootschappen, met lezingen of met studenten.⁴

Amy zag haar moeder kleiner worden. In haar lange jurk met haar dikke zwarte haar en donkere ogen had Mary Knappert-MacGillavry iets exotisch. Een Indische schoonheid werd ze in haar jeugd genoemd, al wilde haar familie niets van die gemengde afkomst weten.⁵ Als meisje van dertien, geboren op Midden-Java, was ze met vader en de andere vijf kinderen na het overlijden van haar moeder naar Nederland gekomen. Aan boord overleed ook haar vader. Als weeskinderen waren ze aan wal gestapt in een onbekend land. Ze werden opgevangen door een oom en tante in Leiden, die zelf zes kinderen kregen en later nog vier wezen uit de uitgebreide familie MacGillavry opnamen. In totaal herbergde het huis aan de Garenmarkt zestien kinderen. Mary en de andere kinderen werden keurig opgevoed, 'onder de strenge maar rechtvaardige leiding van de heer des huizes'.⁶ Mary had in ieder geval geleerd zich te handhaven. Een kleinzoon beschreef haar jaren later als opvliegend en gevreesd om haar scherpe tong.⁷ Terug naar Indië was ze nooit geweest. Misschien zou het er nog van komen, nu al haar kinderen daarheen waren gegaan. Ze hoopte er het beste van, vooral met dat pasgeboren kleinkindje. Ze wist hoe kwetsbaar gezondheid kon zijn in de tropen. Dat haar kersverse schoonzoon Chris dokter was gaf haar een veilig gevoel.

Amy was het langst thuis blijven wonen. Haar ouders waren blij geweest haar nog in de buurt te hebben. Ze hadden een hechte band en Amy genoot van het Leidse milieu rond haar vader. Ze studeerde oude talen, ze las Griekse tragedies en filosofen en zat in studieclubjes. Vijfentwintig was Amy toen ze zich verloofde. Het was 1915. Dagelijks stonden er berichten in de krant over de loopgraven, een paar honderd kilometer naar het zuiden. Honderdduizenden Belgen waren naar Nederland gevlucht. De waterlinie was in paraatheid gebracht en tweehonderdduizend dienstplichtigen waren

overall in het land ingekwartierd om, indien nodig, de neutraliteit te verdedigen. Vader Knappert had een steuncomité georganiseerd en trad geregeld op voor de gemobiliseerde soldaten.⁸ De oorlog was Nederland tot nu bespaard gebleven, maar hij was alom merkbaar. Toch was het voor Amy en haar verloofde geen reden om niet een uitgebreid verlovingsfeest te vieren. Er werd gedanst en Amy ontmoette zelfs gasten die ze nog niet kende, zoals een pas afgestudeerde psychiater uit Utrecht met krullen en melancholieke ogen. Een romanticus, maar serieus en bevlogen. Vers van de universiteit, was hij gaan werken in het nieuwe krankzinnigengesticht de Willem Arntszhoeve in de bossen bij Den Dolder. Amy wist niet wat haar overkwam. Een halfjaar later was ze getrouwd. Maar niet met haar verloofde.⁹

VRAGEN

Chris Engelhard en Amy Knappert zijn mijn grootouders. Ik wist dat Chris psychiater in Nederlands-Indië was geweest, maar hoe moest ik me dat voorstellen, een Nederlandse psychiater in zo'n andere cultuur? Van een foto kende ik een besnorde man met een ernstige oogopslag, maar ik had hem zelf nooit gekend. Mijn grootmoeder Amy Knappert wel, ze overleed toen ik twintig was. Verschillende vragen kwamen bij me op over hun tijd in Indië. Wat kon een Europese psychiater betekenen voor patiënten in een tropisch land? Wat kon een Nederlandstalige psychiater begrijpen van geesteszieken die zich uitten in een andere taal? Was ons begrip 'patiënt' wel van toepassing? Was het mogelijk zicht te krijgen op wat zich in hun innerlijk afspeelde? En hadden psychiaters dan middelen om hen te behandelen?

De psychiatrie stond begin vorige eeuw in haar kinderschoenen. Sigmund Freud begon theorieën over de rol van het onderbewuste te ontwikkelen gebaseerd op ervaringen in zijn particuliere praktijk in Wenen. Nam mijn grootvader die psychoanalytische inzichten

mee naar de Oost? In gedachten zie ik een karikaturaal beeld van Freuds Weense behandelkamer, behangen met tapijten en vol exotische snuisterijen. Een nerveuze dame in fin-de-sièclejurk op de divan vertelt over haar dromen. Ondanks de gesloten jaloezieën is het tropisch warm, een ventilator aan het plafond draait trage rondjes. De Weense dame wordt een Javaanse vrouw in een gebatikte sarong. Dat zal toch niet de situatie zijn geweest waarin mijn grootvader werkte? Maar wat dan wel?

Toen ik verder associeerde over kolonialisme en psychiatrie ontstond een grimmiger beeld. Zou psychiatrie in Nederlands-Indië zijn ingezet als middel van koloniale repressie, zoals in de Sovjet-Unie, waar politieke tegenstanders werden opgesloten achter de muren van een gesticht? Ik wist dat er een eeuw geleden concentratiekampen kwamen voor Indonesische communisten en nationalisten, maar ik had nooit gelezen dat dissidenten in Nederlands-Indië werden weggestopt in psychiatrische inrichtingen. In de antipsychiatriebeweging rond 1970 werd psychiatrie ervan beschuldigd te fungeren als vehikel van maatschappelijke onderdrukking. Geestesziekte zou vooral een uitdrukking zijn van sociale intolerantie en ongelijkheid. Behandeling in gesloten inrichtingen was volgens de antipsychiaters een vorm van gevangenschap om de maatschappij te vrijwaren van afwijkende individuen. De antipsychiatrie in haar extreme vorm heeft nu weinig aanhangers meer. Er is niemand die nog gelooft dat depressie of schizofrenie louter het gevolg is van onderdrukkende sociale structuren. De gedachte dat psychiatrie en maatschappelijke omstandigheden nauw verweven zijn, is echter breed geaccepteerd. Hoe zou in Nederlands-Indië psychiatrie hebben samengehangen met de koloniale samenleving?

Er kwamen meer vragen bij me op. Wie waren de patiënten van mijn grootvader? Waren het vooral Nederlanders en andere Europeanen? Of behandelde hij ook Javanen? Uit welke laag van de bevolking kwamen zij? Hoe vonden zij het om door een witte arts in tropenkostuum behandeld te worden? Hadden zij voldoende

vertrouwen in zo'n vertegenwoordiger van het koloniaal gezag? En hoe kan ik daarachter komen? Zijn er nog documenten te vinden waaruit de stem van patiënten is op te vangen?

Als voormalig archivaris weet ik dat in archieven lang niet altijd iedereen aan het woord komt. Historische archieven spreken immers door de mond van diegenen die konden bepalen wat bewaard moest worden. Onze blik op het verleden verloopt vrijwel altijd via bemiddelaars met macht. Soms is het met veel moeite mogelijk de stem op te vangen van hen die niet het woord kregen, maar dan moeten de bronnen zich daartoe lenen. Dan klinkt er soms tussen de regels door datgene wat de antropologe en historica Ann Stoler 'the whispers from the archives' noemde, het gefluister uit de archieven.¹⁰ Zou het mogelijk zijn een indruk te krijgen van mijn grootvaders patiënten in de jaren twintig van de vorige eeuw?

Gaandeweg begon ik te beseffen dat ik ook op persoonlijk vlak weinig wist over mijn grootouders van mijn vaders kant. Zij zochten Indië op in 1916, maakten deel uit van de koloniale samenleving. Maar hoe verhielden zij zich tot de gebeurtenissen en opvattingen van die jaren? Hoe was het voor mijn grootmoeder om zich te voegen naar een leven als vrouw in Nederlands-Indië begin vorige eeuw? Mijn grootvader overleed toen ik vier was. Ze waren toen al bijna dertig jaar gescheiden. Wat voor een man was die grootvader met zijn horlogeketting en melancholieke hoofd? Wat had hen ertoe gebracht midden in de Eerste Wereldoorlog naar de kolonie te gaan? Wat hoopten ze daar te treffen en op te bouwen?

ZOEKTOCHT

Met zulke vragen begon ik te kijken wat ik kon vinden in ons bescheiden familiearchief. Op het eerste gezicht was dat niet meer dan wat dozen en mapjes, verspreid over verschillende familieleden. Van mijn grootvader Chris Engelhard waren er drie dagboeken en 27 brieven van 1912 tot 1919. Van mijn grootmoeder Amy

Knappert had ik 65 brieven uit ongeveer dezelfde periode. Mijn tien jaar geleden overleden oom, eveneens Chris genaamd, liet twee biografische schetsen over zijn ouders na. Ook mijn moeder, Fiet Engelhard-Baukema, heeft herinneringen aan haar schoonfamilie op papier gezet. Daarnaast liet mijn grootvader professionele teksten na: zijn proefschrift uit 1923, twee onderzoeksrapporten, een paar artikelen in de vaktijdschriften uit die dagen en een stuk uit 1948 in het *Maandblad voor de Geestelijke Volksgezondheid*. Het hield niet over, maar ik werd verrast door de inktijk die het geheel mij bood.

Ik werd nog meer verrast toen ik begon te zoeken naar artikelen in de historische vakliteratuur. Achteraf naïef, want er is in de wereld weinig wat nog nooit iemands nieuwsgierigheid heeft geprikkeld. Het bleek dat minstens een dozijn historici in Europese landen, de Verenigde Staten en Australië onderzoek heeft gedaan naar koloniale psychiatrie. Er zijn uitstekende boeken, artikelen en scripties en zelfs tot mijn plezier een stuk over de hoofdpersoon van dit boek. Daarnaast hoopt een historicus altijd het meest op bronnen uit de tijd zelf. Zou ik naast de egodocumenten van mijn familie en de historische vakliteratuur ook elders originele documenten aantreffen? Ik vond twee soorten bronnen: eigentijdse publicaties en archiefmateriaal. ‘Koloniale psychiaters’ publiceerden hun opvattingen en bevindingen in het *Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*, de *Psychologische en Neurologische Bladen* en het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*. Inheemse artsen, uit Java, Sumatra, de Molukken en andere delen van de archipel, hadden echter moeilijk toegang tot deze bladen en richtten daarom hun eigen vakblad op, het *Orgaan der Vereeniging van Indische Geneeskundigen*. Artikelen van politieke bewegingen verschenen bijvoorbeeld in periodieken als het *Orgaan van den Politiek Economischen Bond*, *De Taak*, *De Indische Gids* of in de talloze kranten van Nederlands-Indië. Er bleek alles bij elkaar voldoende documentatie te zijn om het werk van mijn grootvader beter te kunnen duiden en het te plaatsen binnen de gebeurtenissen van zijn tijd. Genoeg

om de punten te vinden waar de kleine en de grote geschiedenis elkaar kruisten.

Een boeiend aspect van een historische speurtocht is het onderzoek ter plekke. Er is geen betere reden om op reis te gaan, om onverwachte plekken te vinden en interessante mensen te ontmoeten. De meeste gestichten en instellingen waar mijn grootvader had gewerkt, bleken nog te bestaan, zij het uitgebreid en gemoderniseerd. Ik kreeg toestemming ze te bezoeken en te kijken wat er nog in archieven te vinden was. Ik mocht bestuderen wat er nog behouden was van patiëntendossiers uit het begin van de vorige eeuw. Daarnaast waren er de collecties van het Nationaal Archief in Jakarta (ANRI) en het provinciale archief van Soerabaja. Ik besloot erheen te gaan, niet alleen voor de archieven, maar ook om de omgeving te ervaren van de toenmalige krankzinnigengestichten. Ik ontmoette er psychiaters en medewerkers, uiteraard van diverse generaties na mijn grootvader, maar allemaal met een grote betrokkenheid bij hun patiënten, hun vak en de instelling waar zij werken. Onder hen trof ik er velen die bereid waren te delen wat ze wisten van de geschiedenis en de ontwikkelingen in hun instellingen. Ik ontdekte door deze zoektocht al gauw dat het verhaal over mijn grootvader breder en complexer was dan ik had verwacht.

Hoogste tijd om erin te duiken. Om te beginnen wil ik mijn grootouders, de protagonisten van mijn speurtocht, beter leren kennen. Ik start met hun persoonlijke documenten. Ze liggen voor me op tafel. Stapels brieven met verroeste paperclips. De dagboeken van mijn grootvader Chris, met om een mij onbekende reden de titel *Het Koel Gebeuren*. Ik heb een aantal boeken uit de erfenis van mijn grootouders. Boeken die voor hen belangrijk waren, die ze elkaar voorlezen, bijvoorbeeld aan boord van het schip dat hen naar Indië bracht. Ik sla het dagboek open en pak de eerste brieven erbij.

AMY EN CHRIS NAAR NEDERLANDS-INDIË

WILLEM ARNTSZHOEVE

9 juli 1915: het huwelijk van Chris Engelhard en Amy Knappert. Tussen de brieven tref ik het menu van het feestdiner in Huize Ymena in Huis ter Heide: ‘Engelensoep, Zalm met Knappertjessaus, Doldersche groenten, Leidsche kapoenen, Vruchten uit Assen, Den Helder en Leeuwarden en Amy pudding.’¹ Alles van bruid en bruidegom zat erin verwerkt.

Op huwelijksreis fietsten Amy en Chris langs kusthotels in Denemarken, logeerden ze in het drukke Kopenhagen en bezochten ze er ’s avonds Tivoli. Om de paar dagen gingen er brieven naar de ouders. Ze verheugden zich op hun nieuwe huis. Per post vroegen ze of Amy’s moeder vruchtenmesjes en pannen wilde kopen, want die hadden ze nog niet. Amy verschilde niet van de kinderen van tegenwoordig die net uit huis zijn: ze zou zo graag nog één keer de was thuis laten doen. In Den Dolder had ze nog geen ‘waschman’. Chris schreef zijn ouders dat Amy aan een half woord genoeg had. Hij was erdoor getroffen ‘hoe goed onze karakters van nature op elkander zijn ingesteld. Zij begrijpt vaak allerlei dingen die ik denk of doe, bij intuïtie...’ En hij was blij met haar opgewektheid. ‘Vanmorgen zoo speelsch en dartel op straat dat ik haar moest herinneren aan het feit dat zij nu een “gnädige Frau” is en geen jong meisje meer was.’ Chris leek geen enthousiaste herinneringen aan het huwelijk van zijn ouders te hebben. Hij schreef naar huis: ‘Ik heb vroeger toch wel alles wat rauwer gevoeld en was bijna vergeten hoe warm

en goed het huwelijk kan zijn.’² Ik vraag me af hoe die opmerking aankwam bij zijn ouders. Uit de brieven van Amy en Chris proef ik het plezier en de levenslust.

Amy bewonderde zijn idealisme en genoot van zijn attenties. Terug van de huwelijksreis miste ze in het stille Den Dolder haar ouders en de gezelligheid van haar studentenleven. Direct na het huwelijk werd ze zwanger. Ze schreef bijna dagelijks haar moeder in Leiden hoe bijzonder dat voelde en hoe lief Chris voor haar was. ‘Snoezig’ vond ze het als hij ’s nachts wanneer ze hoestte uit het warme bed sprong om broom en suikerwater voor haar te halen. Hij sprak haar ‘half dokterachtig, half echtgenootelijk’ toe en dan viel ze in slaap.³

Het gesticht de Willem Arntszhoeve was een goede omgeving voor een jonge psychiater. Chris hoopte er te kunnen werken aan een inrichting waarin alle patiënten naar vermogen zouden bijdragen aan een gezamenlijke en gelijkwaardige leefomgeving.⁴ Voor Amy was het de eerste kennismaking met de psychiatrie, het vak van haar man. Ze wandelde over het terrein en maakte praatjes met de staf en de patiënten. Ze noteerde de verschillen tussen de heren en de mannen. ‘De heeren waren aan ’t biljarten, ze hebben het heusch wel gezellig. En onder de mannetjes zijn toch ook zulke aardige ventjes. Ze grinniken vriendelijk tegen je en groeten aanminnig.’⁵ De standenmaatschappij bestond ook binnen de inrichting. Ze had er meer aanspraak dan ze had gedacht, maar het gedrag van de vrouwelijke verpleegkundigen viel haar tegen. Ze beschreef hoe een patiënt, geen heer maar een man, moest meelopen van een paviljoen naar het directiegebouw. Het was een koude avond maar de man was blootshoofds, zonder pet. “Ja,” zegt de zuster, “die hebben ze niet op hier. Die maken ze toch maar weg.” Stel je voor dat daar niets aan te doen zou zijn,’ vond Amy verontwaardigd. ‘Echte ónzin!’⁶

Chris vertelde haar over een vergadering in Utrecht van psychiaters. Er had zich een heel dispuut voorgedaan tussen vakgenoten met uiteenlopende opvattingen. Amy verbaasde zich over de meningsverschillen en ze schreef haar ouders: ‘De psychiatrie is dunkt